

ALTAY YAZITLARINDAN YABOGAN (A 84) YAZITI VE KÖKTÜRKÇE VEFEYAT, AT TASVİRİ FORMÜLLERİ*

Nurdin USEEV**

Özet:

Rusya Federasyonu Altay Cumhuriyeti'nde bulunan Köktürk harfli Altay Yazıtları'nın keşfi ve incelenmesi son dönemlerde artmıştır. Son bulunan yazıtlardan biri Yabogan (A 84) Yazıtı'dır. Daha önce farklı bilim adamlarınca ön okuması yapılan Yabogan (A 84) Yazıtı'yla ilgili yeni yayınların yapılması gerekmektedir. Bu makalede söz konusu yazıt üzerinde yeni okuma ve anlamlandırma denemesi yapılmıştır. Çalışma sonunda söz konusu yazıtın diğer Köktürk harfli yazıtlardan farklı yönleri olduğu tespit edilmiştir. Örneğin, Yabogan Yazıtı'nın ilk satırı Kırgızistan'daki Çiyin-Taş Yazıtı ile aynıdır. Üçüncü satırdaki 'ak at altun ederlig' ibaresi Moğolistan'daki Gurvan Mandal Yazıtı'nda da geçmektedir. Bu bilgilerden hareketle Yabogan Yazıtı'nda bir kişinin vefat ettiğini yansıtan ve sahip olduğu atları tasvir eden kalıplaşmış iki formülün olduğu ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Altay yazıtları, Yabogan (A 84) Yazıtı, epitafik yazıtlar, inanç formülü, kumüş eyerli gök at.

The Yabogan (A 84) Inscription and Old Turkic Death, Horse Attitude Formulas

Abstract:

The investigation of ancient inscriptions of Altai has increased last time. The inscription Yabogan (A 84) found out later is included in this investigation too and further investigation about this inscription is declared. In this article we tried to read and give some meaning to this inscription. As the result it, proved that aforesaid

* Bu makale 15-19 Ağustos 2011 tarihlerinde Ulanbatur'da yapılan Uluslararası "Türk Kültürünün Gelişme Çağları: Başlangıç ve Yazıtlar Çağı Sempozyumu"nda sunulmuş bildiri- nin genişletilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, nuruseev@gmail.com

inscription differs from other aspects (death of the person is given in formula) of inscriptions.

Key Words: Altai inscriptions, the Yabogan (A 84) inscription, epitafik inscriptions, belief formula, blue horse with silver saddle.

Giriş

Rusya Federasyonu Altay Cumhuriyeti'nde bulunan Köktürk harfli Altay Yazıtları'nın keşfi ve incelenmesi son dönemlerde artmıştır. Son olarak bulunan yazıtlardan biri de *Yabogan (A 84) Yazıtı*'dır. Söz konusu yazıt 1927 yılında Erke Şatin tarafından Yabogan köyünün kuzey-batı kısmında bulunmuş; 2005 yılında adı geçen kişinin oğlu E. E. Şatin tarafından Gorno-Altaysk şehrine getirilmiştir (Koçeev 2006: 24). 2009 yılında Anohin Müzesine taşınmıştır. Yazıt, boyutu 57x24 cm olan kaya taşın üzerindedir. Beş satırdan oluşan bu yazıt bugünlerde Altay'da bulunan en büyük yazıttır (Çizim 1, Foto 1-2).

Yabogan (A 84) Yazıtı üzerinde L. N. Tıbıkova, İ. A. Nevskaya ile M. Erdal, H. Şirin ve N. Useev okuma ve anlamlandırma işlemi yapmışlardır (Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal 2012: 140-141; Şirin 2013: 457-464; Useev 2011).

Bu yazıtın en önemli özelliği 2008 yılında K. Tabaldiev ile K. Belek tarafından Kırgızistan'da bulunan *Çiyin-Taş I Yazıtı*'na çok benzemesidir (Çizim 2, Foto 3-4)¹.

1 Yeri gelmişken belirtilmesi gereken bir durum vardır. Bu yazıtların benzerliği ilk defa 2010 yılının Nisan ayında *Yabogan (A 84) Yazıtı*'nı incelerken tarafımızdan tespit edilerek 3-5 Aralık 2010 tarihinde Prof. Dr. Mehmet Ölmez ve Prof. Dr. Mustafa Kaçalın'ın teşebbüsleriyle İstanbul'da yapılan "Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) Sempozyumunda" *Son Bulunan Yazıtlar Işığında Kırgızistan'da Eski Türk Yazıtları Araştırmalarının Perspektifleri ve Bir Köktürk Harfli Formül* adlı bildiri kapsamında bilim dünyasına duyurulmuştur. Bu bildiri de bir sene sonra sempozyumun bildiriler kitabında yayımlanmıştır. Ancak daha sonra yayımlanan çalışmalarda bu durum belirtilmemekte ya da yanlış bilgiler verilmektedir. Örneğin, L. N. Tıbıkova, İ. A. Nevskaya ile M. Erdal tarafından 2012 yılında yayımlanan "Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая" adlı çalışmanın 141. sayfasında *Yabogan (A 84) Yazıtı*'nın *Çiyin-Taş* ve Doğu Türkistan'daki *Yar-Hoto* yazıtlarına benzerliğinden söz edilmektedir. Ancak bu yazıtların benzerliğinden ilk olarak söz edilen bildirimiz ve adımız geçmemektedir. Oysa *Çiyin-Taş I* ve *Yabogan (A 84)* yazıtlarının benzerliğini ileri sürdüğümüz toplantıda adı geçen bilim adamlarından İ. A. Nevskaya ile M. Erdal bulunmaktaydı. Bildirimizin sunulduğu oturuma katılmadıysalar da bildiri kitabı hemen yayımlandığı için okumuş olmalıydılar.

H. Şirin, makalesinde bilimsel titizliğini göstererek yazıtların dikkat çekici benzerliğinin tarafımızdan belirtildiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte Alimov (2010) tarafından da belirtildiğini yazmaktadır. Ancak K. Tabaldiev, R. Alimov ve K. Belek tarafından yayımlanan "Alimov, R. et al. (2010). A Newly Discovered Turkic Inscription in the Tian Shan Region: The CHIYIN TASH Rock Inscription. *Altai Hakpo* 20: 187-195. The

1. Yazıt Üzerinde Okuma Denemesi

Orijinal Metin:

1. [ΥΑΙΤΗΝΤΗΝ] ΗΗΒΥΕΗΓΕΥΥΥΗΥΥΕΣΣΗΥΕΥΓΕΥΥΥ
2. ΝΖΥΙΥΝΙΕΥΔ... ΝΖΒΥΗΥΥΕΗΥ
3. ΕΥΥΧΛ>ΗΥ(ΕΥ>ΗΝΕΥΥΥΥ... ΝΖΥΒΥΝΕΥΥΥΥΗΥΥ
4. ΥΥΗΥ(Υ)ΗΝΕΥ:ΥΥΥΗΥΥΥΥΕΗΥ
5. ΝΖΥΗΥ

Okunuşu:

1. y(e)rd(e)ki y(e)gr(e)n (a)dg(ı)r t(e)nr(i)d(e)ki t(e)glük t(e)n [üni, özi bir]
2. k(e)ş (e)ng(e)y (e)r (e)nlük (a)y(a)lm(ı)ş (a)kır (e)g(e)ş (e)rs(e)l (e)nçü
3. (a)k (a)t (a)lt(ı)n (e)d(e)rl(i)g kök (a)t küm(ü)ş (e)d(e)rl(i)g tor(u)g (a)t (a)rtuç (e)d(e)rl(i)g
4. (a)y t(e)g (e)ş(i)ñ(i)z (e)s(i)z(i)ñ (e)ş(i)ñ (e)dgüti (a)y(a)ñ t(e)r(i)ñ
5. (a)rs(a)ru (e)nçü

Tercümesi:

1. Yerdeki kestane donlu aygır ile gökteki kör vücudun [sesi ve canı biridir].
2. Sadağı düşecek Er Enlük (hayatta iken) saygı görmüştür. Değerli Egeş Ersel Ençü.
3. Beyaz at altın eyerli, mavi at gümüş eyerli, doru at ardıç eyerli.
4. Ay gibi (güzel) eşiniz, değerli eşiniz (bu dünyada kaldı). (Siz şimdi onun çocuklarını) iyice koruyun (ve mal-mülkünü) toplayın.
5. Arsaru Ençü.

Notlar:

1.1. Birinci Satır: ...ΗΗΒΥΕΗΓΕΥΥΥΗΥΥΕΣΣΗΥΕΥΓΕΥΥΥ

Birinci satırı tam ve doğru olarak okumak için bu satıra çok benzeyen ve son kelimeleri tam olan *Çiyin-Taş I Yazıtı*'nı ve Doğu Türkistan'daki *İllük Yazıtı*'nı da gözden geçirmek gerekmektedir.

Altaic Society of Korea” adlı makalede yazıtların benzerliği hakkında hiçbir bilgi yoktur. Herhâlde, H. Şirin başkalarının yanlış bilgilerinden etkilenmiş olabilir.

donlu aygır!’ diye tercüme etmiştir (Şirin 2013: 458). Gördüğümüz gibi her iki okunuşa ‘y(e)rd(ä)ki y(ä)gr(ä)n (a)dg(ı)r (*Yerdeki kestane donlu aygır!*)’ tabirinde fikir birliği sağlanmıştır. Biz de bu okuyuşa katılıyoruz. Ancak H. Şirin, ilk harften sonra **i/ı** seslerini gösteren **𐰓** harfinin olduğunu düşünmektedir (Şirin 2013: 458). Oysa yazıt üzerinde böyle bir harf görülmemektedir. *Yabogan (A 84) Yazıtı*’ndaki bu ibareden hareketle *Çiyin-Taş I Yazıtı*’nda geçen 𐰏𐰣𐰚𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿𐱀𐱁𐱂𐱃𐱄𐱅𐱆𐱇𐱈𐱉𐱊𐱋𐱌𐱍𐱎𐱏𐱐𐱑𐱒𐱓𐱔𐱕𐱖𐱗𐱘𐱙𐱚𐱛𐱜𐱝𐱞𐱟𐱠𐱡𐱢𐱣𐱤𐱥𐱦𐱧𐱨𐱩𐱪𐱫𐱬𐱭𐱮𐱯𐱰𐱱𐱲𐱳𐱴𐱵𐱶𐱷𐱸𐱹𐱺𐱻𐱼𐱽𐱾𐱿𐲀𐲁𐲂𐲃𐲄𐲅𐲆𐲇𐲈𐲉𐲊𐲋𐲌𐲍𐲎𐲏𐲐𐲑𐲒𐲓𐲔𐲕𐲖𐲗𐲘𐲙𐲚𐲛𐲜𐲝𐲞𐲟𐲠𐲡𐲢𐲣𐲤𐲥𐲦𐲧𐲨𐲩𐲪𐲫𐲬𐲭𐲮𐲯𐲰𐲱𐲲𐲳𐲴𐲵𐲶𐲷𐲸𐲹𐲺𐲻𐲼𐲽𐲾𐲿𐳀𐳁𐳂𐳃𐳄𐳅𐳆𐳇𐳈𐳉𐳊𐳋𐳌𐳍𐳎𐳏𐳐𐳑𐳒𐳓𐳔𐳕𐳖𐳗𐳘𐳙𐳚𐳛𐳜𐳝𐳞𐳟𐳠𐳡𐳢𐳣𐳤𐳥𐳦𐳧𐳨𐳩𐳪𐳫𐳬𐳭𐳮𐳯𐳰𐳱𐳲𐳳𐳴𐳵𐳶𐳷𐳸𐳹𐳺𐳻𐳼𐳽𐳾𐳿𐴀𐴁𐴂𐴃𐴄𐴅𐴆𐴇𐴈𐴉𐴊𐴋𐴌𐴍𐴎𐴏𐴐𐴑𐴒𐴓𐴔𐴕𐴖𐴗𐴘𐴙𐴚𐴛𐴜𐴝𐴞𐴟𐴠𐴡𐴢𐴣𐴤𐴥𐴦𐴧𐴨𐴩𐴪𐴫𐴬𐴭𐴮𐴯𐴰𐴱𐴲𐴳𐴴𐴵𐴶𐴷𐴸𐴹𐴺𐴻𐴼𐴽𐴾𐴿𐵀𐵁𐵂𐵃𐵄𐵅𐵆𐵇𐵈𐵉𐵊𐵋𐵌𐵍𐵎𐵏𐵐𐵑𐵒𐵓𐵔𐵕𐵖𐵗𐵘𐵙𐵚𐵛𐵜𐵝𐵞𐵟𐵠𐵡𐵢𐵣𐵤𐵥𐵦𐵧𐵨𐵩𐵪𐵫𐵬𐵭𐵮𐵯𐵰𐵱𐵲𐵳𐵴𐵵𐵶𐵷𐵸𐵹𐵺𐵻𐵼𐵽𐵾𐵿𐶀𐶁𐶂𐶃𐶄𐶅𐶆𐶇𐶈𐶉𐶊𐶋𐶌𐶍𐶎𐶏𐶐𐶑𐶒𐶓𐶔𐶕𐶖𐶗𐶘𐶙𐶚𐶛𐶜𐶝𐶞𐶟𐶠𐶡𐶢𐶣𐶤𐶥𐶦𐶧𐶨𐶩𐶪𐶫𐶬𐶭𐶮𐶯𐶰𐶱𐶲𐶳𐶴𐶵𐶶𐶷𐶸𐶹𐶺𐶻𐶼𐶽𐶾𐶿𐷀𐷁𐷂𐷃𐷄𐷅𐷆𐷇𐷈𐷉𐷊𐷋𐷌𐷍𐷎𐷏𐷐𐷑𐷒𐷓𐷔𐷕𐷖𐷗𐷘𐷙𐷚𐷛𐷜𐷝𐷞𐷟𐷠𐷡𐷢𐷣𐷤𐷥𐷦𐷧𐷨𐷩𐷪𐷫𐷬𐷭𐷮𐷯𐷰𐷱𐷲𐷳𐷴𐷵𐷶𐷷𐷸𐷹𐷺𐷻𐷼𐷽𐷾𐷿𐸀𐸁𐸂𐸃𐸄𐸅𐸆𐸇𐸈𐸉𐸊𐸋𐸌𐸍𐸎𐸏𐸐𐸑𐸒𐸓𐸔𐸕𐸖𐸗𐸘𐸙𐸚𐸛𐸜𐸝𐸞𐸟𐸠𐸡𐸢𐸣𐸤𐸥𐸦𐸧𐸨𐸩𐸪𐸫𐸬𐸭𐸮𐸯𐸰𐸱𐸲𐸳𐸴𐸵𐸶𐸷𐸸𐸹𐸺𐸻𐸼𐸽𐸾𐸿𐹀𐹁𐹂𐹃𐹄𐹅𐹆𐹇𐹈𐹉𐹊𐹋𐹌𐹍𐹎𐹏𐹐𐹑𐹒𐹓𐹔𐹕𐹖𐹗𐹘𐹙𐹚𐹛𐹜𐹝𐹞𐹟𐹠𐹡𐹢𐹣𐹤𐹥𐹦𐹧𐹨𐹩𐹪𐹫𐹬𐹭𐹮𐹯𐹰𐹱𐹲𐹳𐹴𐹵𐹶𐹷𐹸𐹹𐹺𐹻𐹼𐹽𐹾𐹿𐺀𐺁𐺂𐺃𐺄𐺅𐺆𐺇𐺈𐺉𐺊𐺋𐺌𐺍𐺎𐺏𐺐𐺑𐺒𐺓𐺔𐺕𐺖𐺗𐺘𐺙𐺚𐺛𐺜𐺝𐺞𐺟𐺠𐺡𐺢𐺣𐺤𐺥𐺦𐺧𐺨𐺩𐺪𐺫𐺬𐺭𐺮𐺯𐺰𐺱𐺲𐺳𐺴𐺵𐺶𐺷𐺸𐺹𐺺𐺻𐺼𐺽𐺾𐺿𐻀𐻁𐻂𐻃𐻄𐻅𐻆𐻇𐻈𐻉𐻊𐻋𐻌𐻍𐻎𐻏𐻐𐻑𐻒𐻓𐻔𐻕𐻖𐻗𐻘𐻙𐻚𐻛𐻜𐻝𐻞𐻟𐻠𐻡𐻢𐻣𐻤𐻥𐻦𐻧𐻨𐻩𐻪𐻫𐻬𐻭𐻮𐻯𐻰𐻱𐻲𐻳𐻴𐻵𐻶𐻷𐻸𐻹𐻺𐻻𐻼𐻽𐻾𐻿𐼀𐼁𐼂𐼃𐼄𐼅𐼆𐼇𐼈𐼉𐼊𐼋𐼌𐼍𐼎𐼏𐼐𐼑𐼒𐼓𐼔𐼕𐼖𐼗𐼘𐼙𐼚𐼛𐼜𐼝𐼞𐼟𐼠𐼡𐼢𐼣𐼤𐼥𐼦𐼧𐼨𐼩𐼪𐼫𐼬𐼭𐼮𐼯𐼰𐼱𐼲𐼳𐼴𐼵𐼶𐼷𐼸𐼹𐼺𐼻𐼼𐼽𐼾𐼿𐾀𐾁𐾃𐾅𐾂𐾄𐾆𐾇𐾈𐾉𐾊𐾋𐾌𐾍𐾎𐾏𐾐𐾑𐾒𐾓𐾔𐾕𐾖𐾗𐾘𐾙𐾚𐾛𐾜𐾝𐾞𐾟𐾠𐾡𐾢𐾣𐾤𐾥𐾦𐾧𐾨𐾩𐾪𐾫𐾬𐾭𐾮𐾯𐾰𐾱𐾲𐾳𐾴𐾵𐾶𐾷𐾸𐾹𐾺𐾻𐾼𐾽𐾾𐾿𐿀𐿁𐿂𐿃𐿄𐿅𐿆𐿇𐿈𐿉𐿊𐿋𐿌𐿍𐿎𐿏𐿐𐿑𐿒𐿓𐿔𐿕𐿖𐿗𐿘𐿙𐿚𐿛𐿜𐿝𐿞𐿟𐿠𐿡𐿢𐿣𐿤𐿥𐿦𐿧𐿨𐿩𐿪𐿫𐿬𐿭𐿮𐿯𐿰𐿱𐿲𐿳𐿴𐿵𐿶𐿷𐿸𐿹𐿺𐿻𐿼𐿽𐿾𐿿) ibaresini de gözden geçirmek gerekmektedir. R. Alimov, K. Tabaldiev ile K. Belek, bu yazıtta **𐰏** harfini **lık** şeklinde okumuşlardır. Biz de bu okuyuşu takip etmiştik. Ancak bilindiği gibi hangi sesi yansıttığı konusunda fikir birliği sağlanmayan bu harf bazı bilim adamlarına göre **baş**, bazılarına göre **rt**, bazılarına göre de **lık** hecelerini, ses kümelerini yansıtmaktadır³. Örneğin, S. A. Amanjolov, O. F. Sertkaya gibi bilim adamları bu ligatür ile **rt** ünsüz kümesi verildiğini düşünmektedirler (Amanjolov 2003: 81; Sertkaya 2011: 33). Bundan hareketle *Çiyin-Taş I Yazıtı*’ndaki **𐰏** harfinin **rt** ünsüz değerine benzer bir şekilde, yani **r** sesini bildiren bir harf olarak okumak mümkündür. Çünkü Köktürk yazısındaki iki sesi bildiren harfler bazen bir sesi de yansıtmaktadır. Dolayısıyla ‘𐰏𐰣𐰚𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿’ ibaresini ‘y(e)rd(e)ki y(e)gr(e)n (a)dg(ı)r (*Yerdeki kestane donlu aygır*)’ şeklinde okumayı ve anlamlandırmayı uygun buluyoruz.

Yabogan (A 84) Yazıtı’ndaki ‘𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟’ harfler kümesine gelirse bu kelimeler L. N. Tıbıkova, İ. A. Nevskaya ile M. Erdal tarafından ‘t(ä)nr(i)d(ä)ki täglökt(ä)n’ diye okunup ‘gökte .... gözleri körleşmiş olmak’ şeklinde tercüme edilmiştir (Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal 2012: 140-141). H. Şirin ise ‘t(ä)nr(i)d(ä)ki t(ä)grük (?)’ şeklinde okuyup ‘Gökteki yuvarlak (veya dönen)...’ diye tercüme etmiştir (Şirin 2013: 458). Ancak **BYEH** harfler kümesini ‘t(ä)grük’ şeklinde okumak mümkün değildir. Çünkü H. Şirin ince ünlülerle geçen **r** sesini yansıtan **𐰔** harfi olarak açıklayan harf açık ve seçik ince ünlülerle geçen **l** sesini gösteren **𐰕** harfidir⁴. Dolayısıyla biz bu tabiri ‘t(e)nr(i)d(e)ki t(e)glük t(e)n [üni, özi bir]’ şeklinde restore ederek okumayı ve ‘Gökteki kör vücudun [sesi, ruhu birdir]’ diye tercüme etmeyi uygun buluyoruz.

Bilim dünyasında *Yar-Hoto Yazıtları* / *Yargol Yazıtları* olarak bilinen 13 yazıt en son C. Alyılmaz, *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri* adlı çalışmasında ayrıntılı olarak ele almıştır (Alyılmaz 2015). C. Alyılmaz tarafından *İllük Yazıtı* olarak adlandırılan yazıt, bize göre yukarıda ele alınan *Çiyin-Taş I Yazıtı*’na ve *Yabogan Yazıtı*’nın ilk satırına benzerlik göstermektedir (Alyılmaz 2015: 512-513). Bizzat yazıt üzerinde yaptığı epigrafik belgeleme işlemi sonucunda C. Alyılmaz söz konusu yazıtın orijinal metnini şu şekilde

3 Bu konuda bakınız: Sertkaya, Osman Fikri (2011), E 2 - Uyuk-Arjan (Tuva) Yazıtı, *Turkish Studies*, Sayı 6/1, s. 25-33.

4 Söz konusu yazıtı yerinde inceledikten sonra bu sonuca geldik.

çıkarmıştır: ...[ŋ]×ʁʁlɔʁʁBYεhBYεhɪɪɔʁʁɪ×ɪʁʁ[ɪh]. Bu harfler kümesini de ‘[t(e)ng]ride y(e)mçi t(e)g (i)l(l)ük t(e)g (i)l(l)ük (e)rm(i)ş y(e)rd[e]...’ şeklinde okuyarak ‘Gökte kut sahibi gibi, devlet sahibi gibi devletli imiş; yerde...’ diye tercüme etmiştir (Alyılmaz 2015: 509) (Foto 5-6). Bu şekilde okuma ve anlamlandırmanın mümkün olduğunu belirtmekle birlikte *Çiyin-Taş I Yazıtı* ile *Yabogan (A 84) Yazıtı*’nın birinci satırıyla olan benzerliğinden hareketle farklı bir okuma ve anlamlandırma ileri sürmek de mümkündür. Biz bu yazıtı ‘[t(e)ng]ride y(e)mçi t(e)glük t(e)glük (e)rm(i)ş. y(e)rd[e]...’ şeklinde okuyarak ‘Gökte Yemçi kör, kör imiş (vefat etmiş); yerde...’ diye anlamlandırıyoruz. Bize göre bu yazıttaki **Yemçi** kelimesi Yemiş Tutuk kişi adında olduğu gibi bir kişi adı olabilir⁵. ‘t(e)glük t(e)glük (e)rm(i)ş’ ibaresi ile onun gökyüzünde kör, yani körmös olduğu, bir başka deyişle vefat ettiği anlatılmıştır. ‘y(e)rd[e]...’ ibaresinden sonraki harfler silindiği için kesin bir şey söylemek mümkün olmamaktadır. Ancak *Çiyin-Taş I Yazıtı*’ndaki gibi anlamlara sahip kelimelerin bulunduğunu düşünmek mümkündür.

Yazıtların yorumuna geçmeden önce bazı kelimelerin anlamını, etnografik manasını açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. İlk önce **öz** kelimesinin anlamıdır. K. Tabaldiev, R. Alimov ve K. Belek bu kelimeyi *kendi* şeklinde anlamlandırmışlardır (K. Tabaldiev, R. Alimov ve K. Belek 2010: 268). Gerçekten de **öz** kelimesi Eski Türkçede *kendi* anlamına gelmektedir (Clauson 1972: 278; Nadelyayev vd. 1969: 394; Şirin 2009a: 197). Bununla birlikte **öz** kelimesi *ruh*, *hayat* anlamlarına da gelir (Clauson 1972: 278; Nadelyayev vd. 1969: 394). Örneğin, Eski Uygurca ‘et’özümün isig **özümün** titgülük idalaguluk öd kolu (Vücutumu, canımı feda edeceğim zaman)’ cümlesinde *can*, *ruh* anlamına gelmektedir (Tokyürek 2009: 177). A. Aydemir, H. Tokyürek ile E. Uçar’a gönderme yaparak ‘Eski Türkler ölümü, ruhu ifade eden ‘tın’ın bedenden çıkması biçiminde algılamışlardır. Uygurlarda ise bedene canlılık veren ruh mücerret hâliyle bakidir ve ‘öz/üt’ olarak adlandırılmıştır’ demektedir (Aydemir 2013: 788). Bundan hareketle ele alınan yazıttaki **öz** kelimesinin *ruh*, *can* anlamına geldiğini düşünmek daha doğru gözükmektedir. İkincisi, adı geçen bilim adamları *kör* anlamına gelen **teglük** kelimesi ile neyin verildiğini ve yazıtın genel anlamını açıklamamışlardır. Bize göre bu kelimeyle şehzadenin vefat ettiği belirtilmiştir. Bu bağlamda *kör* anlamına gelen **teglük** kelimesini Altayların inanç sistemindeki **körmös** ile ilişkilendirebiliriz. Belli olduğu gibi **körmös** vefat eden kişinin ruhu olarak açıklanmaktadır (Anohin 1924: 21). **Körmös** kelimesi de W. Radloff’a göre Türkçe **körmös**, yani **görmez** kelimesinden ortaya çıkmıştır (Anohin 1924: 21). Bundan hareketle *kör*

5 **Yemiş** kelimesi hakkında bk.: Alyılmaz, Cengiz (2015), *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Ankara, Atatürk Üniversitesi yay., s. 235-238.

anlamına gelen **teglük** kelimesi ile vefat eden kişinin ruhunun, yani **körmösün** verildiğini söyleyebiliriz.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle yazıtların genel anlamını çıkarmamız gerekirse, aşağıdaki gibi olmaktadır. *Çiyin-Taş I Yazıtı*'ndaki 't(e)nr(i)d(e)ki t(e)glük t(e)g(i)n (*Gökteki kör (vefat etmiş) şehzade*)', *Yabogan (A 84) Yazıtı*'nın ilk satırındaki 't(e)nr(i)d(e)ki t(e)glük t(e)n (*gökteki kör vücut*)' ibareleri ile vefat eden şahıs belirtilmiştir. Çünkü Türkler insan öldükten sonra ruhunun gökyüzüne yükseldiğine inanmışlardır (Roux 1999: 159). Bunu dilsel veriler de kanıtlamaktadır. Örneğin, düz anlamda bir canlının öldüğünü bildiren **öl-** fiili A. B. Ercilasun tarafından *yükselmek* anlamındaki **ör-** ve **ön-** fiilleri ile *göğe yükselen, uçan ruh* anlamındaki **öz** kelimesine, *yükselmek, havalanmak* anlamında olabileceği düşünülen ***ö-** fiiline dayandırılmaktadır (Ercilasun 2002: 47-48).

Çiyin-Taş I Yazıtı'ndaki 'y(e)rd(e)ki y(e)gr(e)n (a)dg(ı)r (*Yerdeki kestane donlu aygır*)', *Yabogan (A 84) Yazıtı*'nın ilk satırındaki 'y(e)rd(e)ki y(e)gr(e)n (a)dg(ı)r (*Yerdeki kestane donlu aygır*)' ibareleri ile de vefat eden şahsın yerdeki kestane donlu aygırı verilmiştir. Bilindiği gibi yarı göçebe hayat sürmesi sebebiyle Türkler ata çok yakın olmuşlar; bir Türk erkeği için eşinden sonra at önemli olmuştur (Sümer 1995: 1-2). *Orhun Yazıtları*'nda atlar daha çok bir "savaş vasıtası" olarak karşımıza çıkmaktadır (Alyılmaz 1996: 159). Burada aygırın renginin verilmesi de özel bir anlama sahiptir. Bilindiği gibi Köktürk harfli yazıtlarda atlar daha çok dış görünüşlerine (özellikle renklerine) göre betimlenmektedir (Şirin 2009b: 273). *Yabogan (A 84) Yazıtı*'nın '(a)k (a)t (a)lt(ı)n (e)d(e)rl(i)g, kök (a)t küm(ü)ş (e)d(e)rl(i)g, tor(u)g (a)t (a)rtuç (e)d(e)rl(i)g (*Beyaz at altın eyerli, mavi at gümüş eyerli, doru at ardıç eyerli*)' şeklindeki 3. satırında beyaz, mavi ve doru renkli atlar tasvir edilmiştir (Konkobaev, Useev ve Şabdanaliev 2015: 271).

'Üni özi b(i)r (*Sesi ve canı birdir, aynıdır*)' ibaresi ile gökyüzündeki şehzade ile yeryüzündeki kestane donlu aygırın seslerinin ve canlarının aynı, bir olduğu anlatılmıştır. Çünkü, Eski Türk erkeği, eri atıyla bütünleşmiştir. Bunun nedeni de konar-göçer hayat süren Eski Türklerin hayatında atın çok büyük önem kazanmasıdır.

Evcilleştirilmeleriyle insanoğlunun vazgeçilmezi haline gelen, insan hayatına dinamizm kazandırıp değiştiren, kuvvetlendiren ve hâkimiyet alanını genişleten hayvanların başında kuşkusuz ki **atlar** gelir (Alyılmaz 2016: 487).

Hunlar, onları takip eden Eski Türkler büyük imparatorluklarını atın yardımıyla kurmuşlardır. N. Diyarbekirli, at olmadan Hunların, Göktürklerin, Selçukluların büyük imparatorluklar kurmalarının mümkün olmayacağını belirterek şunları ifade etmektedir: "En eski Türk topluluklarından günümüze

kadar at, insanla birlikte savaşa katılmış, kaderini sahibinin kaderine bağlamış bir yaratık sayılmıştır. Birçok Türk uruklarının bu derin sevgi yüzünden atın adını kullandıkları görülmüştür” (Diyarbakirli 1972: 38). Türk destanlarında kahraman ile atı bir bütündür. At kahramanın sadece bineği değil, kan kardeşi, zorluklarda yardım eden koruyucusudur. Bundan dolayı kahraman ile atı aynı günde doğar. Örneğin, Manas Destanı’nın ana kahramanı olan Manas ile onun atı Akkula aynı gün dünyaya gelmekte ve birlikte ölmektedir (Begaliev 1968: 20; Lipets 1984: 124-127). A. A. Çınar, Türk destanlarında atla alpin önemlilik derecesinin eşite yakın olduğunu, Dede Korkut’ta geçen “Hüner erin midir, yoksa atın mı?” veya “At kazanır er ögünür.” sözlerinin bu gerçekliği ifade ettiğini belirttikten sonra, alp ile atı birbirini tamamlayan, biri olmazsa diğersinin de olmayacağı iki varlık olarak değerlendirmektedir (Çınar 2002: 155). Eski Türklerdeki at ve at ile ilgili kültür özellikleri Orhon Yazıtları’nda ve Küli Çor Yazıtı’nda da görülmektedir. Söz konusu yazıtlarda Türkün at ile olan yakınlığı ve kader birliği çok net bir şekilde ifade edilmektedir. Bu yazıtlarda kahramanların bindikleri atları her zaman belirtilmektedir. Örneğin, ‘... tükde Küli Çor özlüki yegren at binip ... (...-dığında Küli Çor beylik doru atına binip...)’ cümlesinde Küli Çor’un bindiği beylik atı tasvir edilmektedir (Mert 2015: 69, 76). Bundan dolayı C. Alyılmaz ve O. F. Sertkaya, yazıtlarda kahramanların cesareti, mahareti, yiğitliği, başarısı vs. hep atlarla birlikte dile getirildiğini ifade etmektedirler (Alyılmaz 1996: 155-163; Sertkaya 1995: 28-30).

Atlar, Türk boy ve topluluklarının sözlü ve yazılı edebî ürünlerinde de (mitlerde, efsanelerde, destanlarda, hikâyelerde, türkülerde vs.) farklı adları, cinsleri ve özellikleriyle (al, ak, boz, torug / doru / dor, kara, kaşka, kır, kula, yağız / yağız; at, yunt, yilkı, adgır / aygır, beçel, beygir, kısrak, kulun, tvs.) kendilerine yer bulmuşlardır (Alyılmaz 2016: 494).

Ele alınan yazıtlardaki insan ve at ilişkisi yas tutma, ölü gömme geleneği ile de ilgilidir. Bu konuda K. Belek şunları belirtmektedir: “Esasında hayvanlar buldukları coğrafyalarda yüklendikleri rollere göre bir kutsallık kazanmış ve toplumun totem kültü hâline gelmişlerdir. Buna istinaden göçebeliliğin sosyo-kültürel hayatında yer alan atın, kutsal bir hayvan olarak dinî törenlerde kurban olarak kullanılması veya ölen kişinin atının kuyruğunun kesilmesi (dullama) ya da beraber gömme geleneği ortaya çıkmıştır” (Belek 2015: 115). Kazaklarda kişi öldüğünde çadıra at kılından bayrak asma geleneği görülmektedir (Eskeeva 2007: 120). Kazak ve Kırgızlarda at sahibinin mezarına giderek cenaze alayına katılıyordu. Kişinin ölümünün yedinci gününde verilen ziyafetten sonra ölenin atının üzerine ters çevrilmiş eyer konur ve bunun da üzerine ölenin elbiseleri ve başlığı yerleştirilirdi. Bu şekilde binek atı, ölenin arabasına bağlanırdı. Dokunaklı şarkılar söylenerek atın kuyruğu ve yelesi kesilir ve bundan sonra bu beygire kimse binmez, ona artık dul ismi

verilirdi (Diyarbakirli 1972: 74-75). Bize göre *Çiyin-Taş I* ve *Yabogan (A 84)* yazıtlarında, vefat eden, dolayısıyla gökyüzünde olan şehzade, insan ile yer yüzündeki kestane donlu aygırın seslerinin ve canlarının bir, aynı olduğunun belirtilmesi, işte Eski Türk hayatındaki, destanlarındaki insan-at bütünlüğü, ölen kişinin atının kimse binmeden dul kalması gibi inançlarla ilişkilidir. Yazıtlardaki atın aygır olmasının ayrı bir önemi vardır. Çünkü A. İnan, Pazırık kurganlarından çıkarılan on atın hepsinin aygır olduğuna dikkat çekerek bunu Türk kavimlerinin ayın ve merasiminde yalnız erkek hayvanın makbul olmasıyla açıklamaktadır (İnan 1998: 263, 267).

Ele alınan yazıtlar epitafik içerikli yazıtların giriş kısmını oluşturan bir formül şeklindeki yazıtlardır. Bunu biz *Yabogan (A 84) Yazıtı*'ndan anlarız. Beş satırdan oluşan söz konusu yazıt tam anlamıyla bir epitafik yazıttır. Demek ki ele alınan *Çiyin-Taş I Yazıtı* ve *Yabogan (A 84) Yazıtı*'nın ilk satırı epitafik içerikli bir yazıtın giriş kısmını oluşturan yada kendi başına kullanılarak vefat eden adamı bildiren bir formül şeklindeki yazıtlardır. *Yargol (İllük) Yazıtı*'nda ise bu formülün değişik bir şekli, yani doğrudan kimin vefat ettiği gösterilen varyantı yer almıştır. *Çiyin-Taş I Yazıtı*'nda ve *Yabogan (A 84) Yazıtı*'nın ilk satırında Eski Türk hayatındaki alp-at bütünlüğüyle ilişkili inanç da verilmiştir.

1.2. İkinci Satır: 𐰃𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌....𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖

Bu satır L. N. Tıbıkova vd. tarafından ‘k(i)š(i) (e)ng(ä)y (ä)r(i)n(č) (e)l kü (a)y(a)lm(i)š (a)y(a)rgu A (ä)r s(ä)ŋ(ü)n’ şeklinde okunarak ‘İnsan eğer inerse memleketi koru, saygıdeğer, övülmüş olarak // halk tarafından övülmüş / saygı gösterilmesi, övülmesi gereken insan, general.....’ olarak tercüme edilmiştir (Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal 2012: 140-141). H. Şirin de ‘k(i)šn(ä)g(ä)y (ä)r(i)n(č) (e)l ök (a)y(a)lm(i)š ylr1g2wAr2s2l2nçw’ şeklinde okumakta ve ‘Kişneyecek kuşkusuz. Ülke de korunmuş....’ diye tercüme etmektedir (Şirin 2013: 458).

Bu satırda ses değeri tartışmalı olan iki harf bulunmaktadır. Birincisi 𐰍 harfidir. Bunun ş sesini veren 𐰎 karakterinin bir şekli olarak kabul etmek mümkündür. İkincisi de 𐰏 harfidir. Bunu da L. N. Tıbıkova vd. yaptığı gibi y sesini gösteren bir harf olarak açıklayabiliriz. Dolayısıyla ilk kelimeyi **k(e)š** şeklinde okumak mümkündür. **Keš** kelimesi de *sadak* anlamına gelmektedir (Nadelyayev vd. 1969, 1969: 303). İkinci kelime de söz konusu bilim adamlarının okuduğu gibi **(e)ng(e)y** şeklinde okunur. Bu kelime **en-** fiilinden ve gelecek zaman **-gey** ekinden oluşmaktadır. **En-** fiili de Eski Türkçede *inmek, düşmek* anlamlarına gelmektedir (Nadelyayev vd. 1969: 173). Bundan sonraki 𐰑𐰒 harfler grubu **erİNÇ** değil **(e)r(e)n** diye okunmaktadır. Çünkü **ç** sesini veren bir harf yoktur. **Eren** de *er* anlamına gelmektedir (Nadelyayev vd. 1969:

176). İlk okuyuşumuzda biz böyle bir görüşteydik. Ancak *Yabogan (A 84) Yazıtı*'yla benzerlik gösteren *Gurvan Mandal II Yazıtı*'ndaki kişi adı olduğunu düşündüğümüz **BYH** '(e)nlük' harfler kümesinden hareketle *Yabogan (A 84) Yazıtı*'ndaki **BYH** harfler kümesinin de **(E)nlük** şeklinde okunabileceğini ve bir kişi adı olabileceğini tahmin ediyoruz. Bundan sonraki kelime de (L. N. Tıbıkova vd. okuduğu gibi) **ayalmış** olarak okunup "saygı görmüştür" anlamı verilmiştir. Sonuçta 'k(e)ş (e)ng(e)y (e)r (e)nlük (a)y(a)lm(ı)ş' şeklindeki bir cümle elde ederiz. Tercüme ettiğimizde 'Sadağı düşecek (görevinden ayrılacak) Er Enlük (hayatta iken) saygı görmüştür' olur.

İkinci satırın ikinci kısmının okunuşu diğer kısmına göre zordur. Buna rağmen aşağıda bazı okuma denemelerinde bulunduk. **44** harfler kümesini **akır** diye okuyabiliriz. **Akır** kelimesi de DS'de **agir** kelimesinin bir şekli olarak açıklanmaktadır (Nadelyayev vd. 1969: 49). **Agır** kelimesi de *ağır* anlamından başka, *değerli*, *saygıdeğer* anlamına gelmektedir (Nadelyayev vd. 1969: 19). **İE** harfler kümesini de **egüş** şeklinde okuyarak özel ad diye açıklamak mümkündür. **BYIY** harfler kümesini de **ersel ençü** şeklinde okuyup özel ad olarak açıklayabiliriz. Bunun yanında **ersel** kelimesi *tutarsız*, *sabit olmayan*, *değişken* anlamına da gelmektedir (Nadelyayev vd. 1969: 181). Sonuçta ikinci satırın ikinci kısmını *değerli* anlamına gelen **(a)kır** kelimesi ile nitelendirilmiş '(e)g(e)ş a (e)rs(e)l (e)nçü' şeklindeki bir kişi adı olarak açıklamak mümkündür.

1.3. Üçüncü Satır: EYTXAJH4@E4>HNEYTX@B7@B7NEYTXH4@H

Bu satır hem L. N. Tıbıkova vd. hem de H. Şirin tarafından '(a)k (a)t alt(u) n (ä)d(ä)rl(i)g kök (a)t küm(ü)ş (ä)d(ä)rl(i)g tor(u)g (a)t tuç (ä)d(ä)rl(i)g' şeklinde okunarak 'Ak at altın eyerli! Gök at gümüş eyerli! Doru at tunç eyerli!' olarak tercüme edilmiştir (Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal 2012: 140-141; Şirin 2013: 458)⁶.

İlk **n** karakteri kendi başına bir kelime olarak, yani *beyaz* anlamına gelen **ak**, ikinci **@** karakteri de *at* anlamına gelen **at** kelimesi olarak okumak mümkündür. Çünkü bilindiği gibi Köktürk yazısında ünsüz işaretleri **a** ve **e** ile başlayan ve ilgili ünsüzle biten heceleri göstermektedir (Tekin 2003: 24). **H4H** harfler kümesini de *altın* anlamına gelen **altın** kelimesi olarak okuyabiliriz.

6 Daha önce ele alınan satırı bambaşka okuyan L. N. Tıbıkova vd., eserlerinde 15-16 Ağustos 2011 tarihinde Ulaanbaatar'da yapılan "Türk Kültürünün Gelişme Çağları: Başlangıç ve Yazıtlar Çağı" adlı bilimsel toplantıda H. Şirin'in sunduğu bildiriye kabul ettiklerini belirtmektedirler. Bu toplantıda, aynı oturumda H. Şirin ile birlikte sunduğumuz bildirimizde biz de bu satırı aynı şekilde –sadece **tuç** yerine **artuç**– okumuştuk. Yani H. Şirin'le ikimiz, birbirimizden haberdar olmadan aynı sonuca gelmiştik. L. N. Tıbıkova vd., aynı oturumda birbirine benzer okuyuşları ileri süren iki araştırmacıdan sadece birini belirtmeleri şaşırtıcı ve üzücüdür.

Burada belirtilmesi gereken husus şudur: Bu yazıtta *Hemçik-Çırğaakı (E 41) Yazıtı*'nda olduğu gibi ünsüz sesleri gösteren harflerin ince ve kalın varyantlarının karıştırıldığı görülmektedir. **ƎYʸX** harfler kümesi de L. N. Tıbıkova vd. okuduğu gibi **ederlig** şeklinde okunmaktadır. Bu kelime ise *eyer* anlamına gelen **eder** kökünden ve **-lig** ekinden oluşarak *eyerli* anlamını vermektedir. Bundan sonra noktalama işareti olan **ʃ** harfi gelmektedir⁷. Dolayısıyla buraya kadar gelen kelimeleri anlam bakımından birleştirmek mümkündür. O zaman **ak at altın ederlig** (beyaz at altın eyerli) kelime grubu ortaya çıkmaktadır.

Bundan sonraki kelimeleri adı geçen bilim adamlarının okuduğu gibi **kök at kümüş ederlig** (mavi at gümüş eyerli) şeklinde okumak ve anlamlandırmak mümkündür. Bu kelime grubu da sonraki kelime grubundan **ʃ** harfi ile ayrılmıştır. Demek ki *Yenisey* yazıtlarında kelimeleri, bazen de kelime kökü ile ekini ayıran **ʃ** harfi bu yazıtta aralarında anlam, gramer ve ses yapısı bakımından bütünlük olan birden fazla kelimedenden oluşarak cümlenin bir kısmını oluşturan ve sintagma adı verilen birliği ayırmaktadır.

ƎY>h harfler kümesini **torug** şeklinde okumak mümkündür. **Torug** kelimesi Köktürk harfli yazıtlarda *doru* anlamına gelerek at rengi için kullanılmaktadır (Şirin 2009b: 184). **ʃ** harfi de *at* anlamını veren **at** kelimesi olarak okunmuştur. Bundan sonraki **ʃ>h** harfler kümesini de **artuç** şeklinde okumak mümkündür. **Artuç** kelimesi de *ardıç* anlamına gelmektedir (Nadelyayev vd. 1969: 56; DLT, I, 424). Son kelime de **ederlig** kelimesidir. Neticede bu kelime grubunu **torug at artuç ederlig** şeklinde okuyarak *doru at ardıç eyerli* diye tercüme edebiliriz. L. N. Tıbıkova vd. ve H. Şirin, **artuç** olarak okuduğumuz kelimeyi **tuç** şeklinde okumakta ve *tunç* diye tercüme etmektedirler. Böyle bir okuyuş satırın genel anlamına uymaktadır. Ancak yazıtı incelediğimizde **h>h** harfler kümesinden hemen önce, **h** harfine bitişik bir şekilde kalın ünlülerle geçen **r** sesini gösteren **h** harfi görülmektedir. Bu bağlamda biz bu kelimeyi ardıçlı bildiren **artuç** kelimesi olarak kabul etmek eğilimindeyiz. Üstelik Türk kültüründe ardıç eyerin daha çok görülmesi bunu destekler gibidir.

Satırın tamamını '(a)k (a)t (a)lt(ı)n (e)d(e)rl(i)g, kök (a)t küm(ü)ş (e)d(e)rl(i)g, tor(u)g (a)t (a)rtuç (e)d(e)rl(i)g' şeklinde okuyarak 'beyaz at altın eyerli, mavi at gümüş eyerli, doru at ardıç eyerli' diye tercüme edebiliriz.

Bu satıra benzer bir ifade Moğolistan'daki *Gurvan Mandal II Yazıtı*'nda geçmektedir. Söz konusu yazıtta **ƎYʸX>>ʃ>ʃ>h** harfler kümesi bulunmaktadır (Çizim 3, Foto 7)⁸. Daha önce bu ibare 'kut altun ed erürti' şeklinde okunmuştur (Battulga 2005: 136). Ancak bu harfler kümesinin *Yabogan (A*

7 **ʃ** görev ögesinin anlamları için bk.: Alyılmaz, Cengiz (2015), *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Ankara, Atatürk Üniversitesi yay, s. 270-271.

8 *Yargol (İllük)* ve *Gurvan Mandal II* yazıtlarının görüntülerini bizimle paylaşan ve bu yazıt üzerinde değerli görüşlerini ileten Hocam Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz'a çok teşekkür ederim.

84) Yazıtı'ndaki ibare gibi '(a)k (a)t (a)ltun (e)d(e)rl(i)g (Beyaz at altun eyerli)' olarak okunacağı ve anlamlandırılacağı kesindir.

1.4. Dördüncü Satır: 𐰃𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟

Bu satır L. N. Tıbıkova vd. tarafından '(ä)v t(ä)g (ä)v(i)ṅdä s(i)z(i)ṅ (e)š(i)ṅ : (ä)dgüti (ä)v(i)ṅ t(ä)r(i)l' şeklinde okunarak 'ev gibi. Evinde senin eşin. Evin iyice toplansın' diye tercüme edilmiştir (Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal 2012: 140-141). H. Şirin, 'b(i)t(i)g b(ä)ldä k(a)z(i)ṅ (ä)š(i)ṅ : (ä)dgüti b(i)l t(ä)r(i)l' olarak okumuş ve 'Bitig Bel'de eşinin, rahvan yürüyün! İyice idrak edin! Toplanın!' şeklinde anlamlandırmıştır (Şirin 2013: 458).

İlk önce, ilk 𐰃 harfini **b / v** sesi olarak açıklamak bize göre yanlıştır. Çünkü **b** sesini gösteren harfin bu şekli başka yazıtlarda yoktur. Üstelik ele alınan yazıtın diğer satırlarında **y** sesini karşılamaktadır. Dolayısıyla bu harf ile **y** sesinin verildiğini düşünmek gerçeğe yakındır. Böyle olunca bu harfi *kamer*; *ay* anlamına gelen **ay** kelimesi olarak okumak gerekmektedir. **ḡ** harfler kümesi de L. N. Tıbıkova vd. okuduğu gibi *gibi* anlamına gelen **teg** kelimesidir. Ondan sonraki harfin de **ş** sesini verdiğini düşünerek 𐰆𐰇𐰈 kelimesini de *eşiniz* anlamına gelen **eşiniz** kelimesi olarak okuyabiliriz. Belirtilmesi gereken durum 𐰆 harfi L. N. Tıbıkova vd. ve H.Şirin tarafından **d** sesini veren harf olarak açıklanmıştır. Ancak yazıtın resmine bakıldığında bu harfin **z** sesini yansıtan 𐰆 harfi olduğu açıktır. Bundan başka 𐰃𐰆𐰇 harfler kümesini de *zavallın*, *değerlin* anlamlarına gelen **esizig** kelimesi olarak açıklamak mümkündür. 𐰃𐰆𐰇 harfler kümesini de *eşin* anlamına gelen **eşig** kelimesi olarak açıklayabiliriz. 𐰆𐰇𐰈𐰉 harfler kümesi adı geçen bilim adamlarının okuduğu gibi *iyice* anlamına gelen **edgüti** kelimesidir. 𐰃𐰆𐰇 harfler kümesi de L. N. Tıbıkova vd. tarafından **ebig** şeklinde okunmuş, *evin* diye tercüme edilmiştir. H. Şirin, **bil** olarak okumakta, yani 𐰃 harfini **b** sesini, 𐰆 harfini de **l** sesini bildiren harfler olarak görmektedir. Bize göre bu kelime *korumak*, *saygı* göstermek anlamına gelen **aya-** fiilinin **-ig** emir eki almış **ayaig** şekli olarak açıklanabilir. Çünkü **edgüti** kelimesi Köktürk harfli yazıtlarda genellikle emir kipi almış fiillerle kullanılmaktadır. 𐰃𐰆𐰇 harfler kümesini de *derlemek*, *toplamak* anlamına gelen **ter-** fiilinin **-ig** emir eki almış şekli olduğunu düşünebiliriz. Sonuçta satırı '(a)y t(e)g (e)š(i)ṅ(i)z, (e)s(i)z(i)ṅ (e)š(i)ṅ, (e)dgüti (a)y(a)ṅ, t(e)r(i)ṅ' şeklinde okuyarak 'Ay gibi (güzel) eşiniz, değerli eşiniz (bu dünyada kaldı). (Siz şimdi çocuklarımı) iyice koruyun (ve mal-mülkünü) toplayın' diye tercüme edebiliriz.

1.5. Beşinci Satır: 𐰃𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟

Bu satır L. N. Tıbıkova vd. tarafından '(a)r(ı)s(a)r (e)ṅgü' şeklinde okunarak 'temizlenirse dünya' diye tercüme edilmiştir (Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal 2012: 140-141).

Bu satırın sonundaki **𐰽𐰚** harfler kümesi ikinci satırın sonunda da bulunarak **ençü** şeklinde okunmuş ve özel ad olarak açıklanmıştı. Dolayısıyla bundan önceki **𐰽𐰚𐰚** harfler kümesini de **arsaru** şeklinde okuyarak özel ad diye açıklayabiliriz. Neticede tamamlayıcı nitelikteki bu son satırda ‘(a)rs(a)ru (e)ñçü’ özel adı yazılmış olmaktadır. Bu görüşümüzün mümkün olabileceğini tarihte Türkmenler arasında Arsaru şeklindeki kişi adlarının olması kanıtlamaktadır. Örneğin, Ebülgazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Terakimesi*’nde *Muñnü’l-Mürîd* adlı eserin Arsaru Bay adındaki birisinin isteği üzerine yazıldığı belirtilmektedir (Ercilasun 2004: 376).

2. Yazıtın İçeriği ve Üslubu

Yazıt genel olarak Yenisey ve diğer Altay yazıtları gibi epitafik içerikli yazıtlardandır. Ancak, Yenisey yazıtlarında olduğu gibi epitafik içerikli yazıtlara özgü **adırıldım, bökmedim** gibi kalıp ifadeler yoktur. Fakat diğer yazıtlarda olmayan bir özellik birisinin vefat etmesinin ve sahip olduğu atlarının formül şeklinde ifade edilmesidir. Vefeyat formülü yazıtın ilk satırında yer almaktadır. Birinci satır ‘y(e)rd(e)ki y(e)gr(e)n (a)dg(ı)r, t(e)nr(i)d(e)ki t(e)glük t(e)n [üni, özi bir]’ şeklinde okunarak ‘Yerdeki kestane donlu aygır ile gökteki kör vücudun [sesi ve canı birdir]’ diye tercüme edilmiştir.

İkinci satırın birinci kısmı ‘k(e)ş (e)ng(e)y (e)r (e)nlük (a)y(a)lm(ı)ş’ şeklinde okunmuş ve ‘Sadağı düşecek Er Enlük (hayatta iken) saygı görmüş-tür’ diye tercüme edilmiştir. Bu satırda vefat eden kişinin hayatta iken saygı değer birisi olduğu anlatılmıştır. Sadağın düşürülmesi ile merhumun vefatı sonucunda hayatta iken bulunduğu görevinden ayrıldığı yansıtılmış olmalıdır. Çünkü **keş** kelimesi ile verilen sadak Eski Türklerde bir görev simgesi idi. Örneğin, Yenisey yazıtlarında yazıt sahiplerinin altın keşi bağladıkları ve ondan ayrıldıkları belirtilmektedir: **altunlig keşig** belimte bantım (*Altınlı sadağı belime bağlandım*) (E 3 2); **altun keş** adırıldım (*Altın sadaktan ayrıldım*) (E 25, 3; Useev, 2011: 408-409, 452-453). S. A. Ugdıjekov, eski Hakas, yani Kırgız devletinde iktidar ve hâkimiyetin unvanlar ile belirli sembollerle gösterildiğini ve bu tür sembollerden birinin de “altın keş (altın sadak)” olduğunu belirtmektedir (Ugdıjekov 1998: 40). V. N. Dobjanskiy, Avrasya göçebe ve yarı göçebe boylarının bel kuşamlarının semantik anlamının yeterince incelenmediğini belirttikten sonra bel kuşamlarının bireyin savaşta gösterdiği kahramanlık sonucunda elde edildiğini, askerî ve yönetim hiyerarşisindeki yerini gösteren pasaport görevinde kullanıldığını ifade etmektedir (Dobjanskiy 1984: 10). İkinci kısmında ise onun ‘(e)g(e)ş (e)rs(e)l (e)ñçü’ adlı değerli birisi olduğu belirtilmiştir.

Üçüncü satırda Türklere ait epitafik içerikli yazıtlarda olması gereken ancak bugüne kadar bulunmayan bir özellik bulunmaktadır. Yukarıda belirtildiği

gibi yarı göçebe hayat sürmesi sebebiyle Türkler ata çok yakın olmuşlar, bir Türk erkeği için eşinden sonra at önemli olmuştur. Epitafik içerikli Köktürk harfli Yenisey yazıtlarının çoğunda vefat eden birilerinin yakınları, önemli ve değerli saydığı şeyler sayıldığına göre atından da bahsedilmesi gerekmektedir. Fakat Yenisey Yazıtları'ndaki bazı genel bilgiler hariç atlarla ilgili fazla bilgi verilmemiştir. İşte bu açığı, ele alınan yazıtın üçüncü satırındaki bilgiler kapatmaktadır. Bu satır '(a)k (a)t (a)lt(ı)n (e)d(e)rl(i)g, kök (a)t küm(ü) ş (e)d(e)rl(i)g, tor(u)g (a)t (a)rtuç (e)d(e)rl(i)g' şeklinde okunarak 'beyaz at altın eyerli, mavi at gümüş eyerli, doru at ardıç eyerli' diye tercüme edilmiştir. Burada vefat eden ve anısına ele alınan yazıt dikilen kişinin atları sayılmaktadır. Bu bilgilere göre onun üç atı bulunmaktadır. Birisi altın eyerli beyaz at, ikincisi gümüş eyerli gök at, üçüncüsü de ardıç eyerli doru attır. Bilindiği gibi Köktürk harfli yazıtlarda atlar daha çok dış görünüşlerine (özellikle renklerine) göre betimlenmektedir (Şirin 2009b: 273). Bu satırlarda görüldüğü gibi ele alınan yazıtta da atlar renkleri ile tasvir edilmiştir. Üzerinde özellikle durulması gereken husus 'beyaz at altın eyerli' şeklinde tercüme edilen '(a)k (a)t (a)lt(ı)n (e)d(e)rl(i)g' ibaresidir. Bilindiği gibi beyaz at kültü eski boylar, özellikle Hunlar tarafından çok önemli sayılmış, Moğol ve Türk boyları da beyaz atın kutsal varlık olarak gökyüzünde yaşadığına inanmışlardır (Fedotoff 1997). Bu atların eyerleri de ayrı anlam taşımaktadır. Bu eyerlerin kaşlarına altın ve gümüş işlendiği için böyle adlandırılmıştır. Ardıç ise Türkler tarafından her zaman önemli sayılmış bir ağaçtır (Ögel 1995: 472-473). Üstelik ardıç eyer de altın, gümüş eyerler gibi değerli sayılmıştır. Demek ki atların renkleri ile birlikte eyerlerinin de verilmesi merhumun önemli birisi olduğunu göstermektedir. *Gurvan-Mandal II Yazıtı*'nda sadece birinci ibare, '(a)k (a)t (a)ltun (e)d(e)rl(i)g (*Beyaz at altın eyerli*)' şeklindeki ibare bulunmaktadır. Bize göre bu cümleler Eski Türk toplumunda birisinin atlarını/atını tasvir eden ve kalıplaşan formüllerdir.

'(a)y t(e)g (e)ş(i)ñ(i)z (e)s(i)z(i)ñ (e)ş(i)ñ (e)dgüti (a)y(a)ñ t(e)r(i)ñ' şeklinde okunarak 'Ay gibi (güzel) eşiniz, değerli eşiniz (bu dünyada kaldı). (Siz şimdi çocuklarınızı) iyice koruyun (ve mal-mülkünü dağıtmadan) toplayın' diye tercüme edilen dördüncü satırda merhumun eşi aya benzetilerek onun güzel birisi olduğu ifade edilmektedir. Çünkü ay bir güzellik simgesi olarak algılanmıştır (Ögel 1995: 203). C. Alyılmaz, bu satıra benzeyen *Ay Teg Yazıtı*'nı açıklarken ayın, kendisine benzemeye çalışılan unsur olduğunu belirttikten sonra şunları ifade etmektedir: "Türkler için ay, Tanrı'nın özel olarak yarattığı gök ve güneşten sonra gelen en gizemli, en büyük güç, hayat, baht ve mutluluk kaynağıdır" (Alyılmaz 2015: 396-397). Bugün de Kırgızlarda kızlara ay ile başlayan (Aynura, Aygül, Aycamal vs.) ya da ay ile biten (Gülgünay, Kanışay, İlimay vs.) isim koyma geleneği yaygındır. Ondan sonra da değer-

li olarak nitelendirilmektedir. Satırın sonunda yazıttaki bilgileri veren kimse merhumun yakınlarına seslenerek onların merhumun çocuklarını korumasını ve derlediği, topladığı mal-mülkünü dağıtmadan toplamalarını istemektedir.

Beşinci, son satırda vefat eden ve anısına yazıt yazılan kişinin adı, ‘(a)rs(a) ru (e)ñçü’ verilmektedir.

Görüldüğü gibi bu yazıt bir epitafik içerikli yazıttır. Ancak Yenisey yazıtlarından farklı bir yapıya ve üsluba sahiptir. İlk önce alışılmış **adırılıım, bökmedim** gibi kalıp kelimeler yoktur. Yerine bir formül gibi kalıp cümle ile birisinin vefat ettiği anlatılmıştır. Daha bir farklı yönü merhumun atları güzel bir şekilde anlatılmış, eşi de **kuyda kunçuy** kelimeleri ile değil, aya benzetilerek verilmiştir. Diğer bir özelliği ise bu yazıtın doğrudan mezarlığa değil kutsal sayılan bir yerdeki kaya taşına yazılmasıdır.

Yazıtın üslubuna gelirsek kısa olmasına rağmen yazıt metninin oldukça edebî üslupla yazıldığı göze çarpmaktadır. İlk önce ilk satırda bir tezat vardır. Yani **yerdeki** ve **teñrideki** kelimeleri ile karşılaştırma yapılmıştır. Bundan başka aliterasyonla satırların uyumu sağlanmıştır. Örneğin, yazıtın tamamında, özellikle 1 ve 2. satırlarda **e** ünlü sesinin (yerdeki, yeg, eren, er, teñrideki, teglük, ten, keş, engey, eren, elük, egeş, ersel, ençü, ederlig, teg, eşiñiz, edgüti, teriñ), 3. satırda da **a** ünlüsünün ve yuvarlak ünlülerin (ak, at, altın, kök, kümüş, torug, artuç) tekrar edilmesi ile satırda uyum sağlanmıştır. 4. satırda da yazıt sahibinin eşi aya benzetilerek teşbih yapılmıştır.

3. Yazıtın Dil ve Yazım Özelliği

Kullanılan harfler, yani paleografik açıdan ele alınan yazıt Orhun yazıtlarından ziyade Yenisey, Orta Asya yazıtlarına yakındır. Bunun içinde de Kırgızistan’ın Isık-Köl İlinde bulunan *Çiyin-Taş Yazıtı*’na hem içerik hem de paleografik açıdan çok benzemektedir. Ancak yazıtın kendisine mahsus özellikler de bulunmaktadır. Örneğin, , , harfleri bu yazıtı diğer yazıtlardan ayıran harflerdendir.

Bir diğer özellik de ünsüz sesleri gösteren harflerin kalın ve ince varyantlarının karıştırılmasıdır. Bilindiği gibi Köktürk yazısındaki 20 harf 10 ünsüz sesin biri art (kalın), biri de ön (ince) şeklini göstermektedir. Yani kalın ünsüz işaretleri art ünlülü kelimelerin, ince ünsüz işaretleri de ön ünlülü kelimelerin yazımında kullanılır (Tekin 2008: 9-10). Ancak ele aldığımız yazıttaki bazı kelimelerde bu kural korunmamıştır. Örneğin, kalın ünlülü **ᠡᠪ** (adıg) kelimesindeki **g** sesi **ᠭ** harfi ile verilmeliydi. Bundan başka **ᠠᠨᠠᠨ** (ᠠᠨᠠᠨ), **ᠡᠬᠡᠨ** (ᠡᠬᠡᠨ), **ᠠᠨᠠᠨ** (ᠠᠨᠠᠨ) kelimelerinde de kalın ünsüz işaretlerinin yerine ince ünsüz işaretleri kullanılmıştır.

Yazımdaki ikinci özellik ünlü sesleri karşılayan harflerin gösterilmemesidir. Köktürk yazısında ilk hecenin düz ünlüsünden sonraki yuvarlak ünlüler genellikle gösterilir (Tekin 2008: 11). Ancak söz konusu yazıtta bu kuralın bir kelimedede, **altun** kelimesinde korunmadığı görülmektedir. Bu kelime **ᠠᠯᠲᠤᠨ** ya da **ᠠᠯᠲᠤᠨ** şeklinde yazılması gerekirken **ᠠᠯᠲᠤᠨ** şeklinde yazılmıştır.

Yazıtın dilindeki özellik olarak şunu belirtmek mümkündür. Bilindiği gibi Köktürk harfli yazıtların dilinde gelecek zaman **/-TAÇI/**, **/-ÇI/** ekleri ile yapılır (Tekin 2003: 187-188). Ancak ele alınan yazıtta gelecek zaman **/-GAy/** eki ile yapılmıştır: keş **engey** er (Sadağın düşürecek er). **-gAy** gelecek zaman ekinin Köktürk yazısı ile yazılan eserlerden yalnızca *Irk Bitig*'de ve öbür Tunhuang yazmalarında kullanıldığı (Tekin 2003: 189), kitabelerde olmayan bir şekil olduğu (Gabain 2000: 82) belirtilmesine rağmen Altay yazıtlarından olan söz konusu yazıtta geçmesi bu ve bazı diğer Köktürk harfli yazıtlarının 9. asra ait yazıtlar olduğunu göstermektedir.

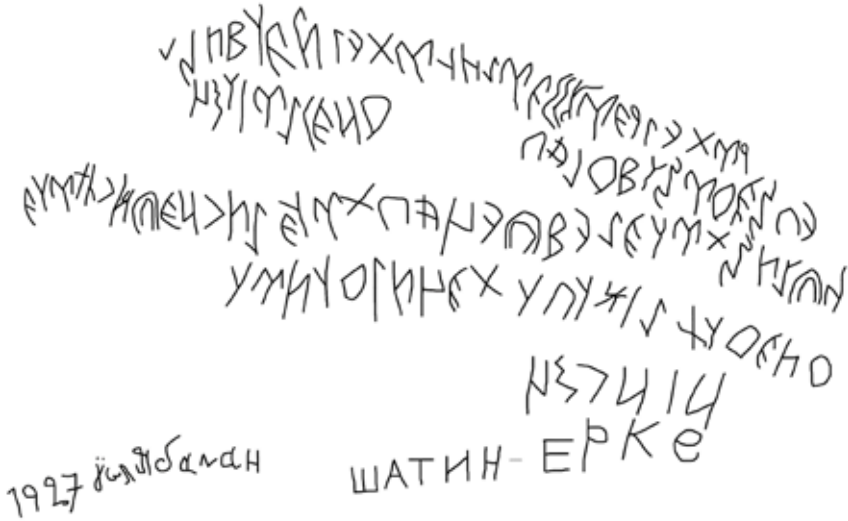
Kaynaklar

- ALIMOV, R. et al. (2010), "A Newly Discovered Turkic Inscription in the Tian Shan Region: The CHIYIN TASH Rock Inscription", *Altai Hakpo* 20: 187-195, The Altaic Society of Korea.
- ALYILMAZ, C. (1996), "Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, s. 155-163.
- ALYILMAZ, C. (2007), *Köktürk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2015), *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Ankara, Atatürk Üniversitesi yay.
- ALYILMAZ, C. (2015), "Gobu"stan'ın Gizemi ("Kıpçaklar" a Giden Yol), Ankara, Bitlis Eren Üniversitesi yay.
- AMANJOLOV, A. S. (2003), *İstoriya i Teoriya Drevnyurkskogo Pis'ma*, Almatı, Mektep.
- ANOİN, A. V. (1924), *Materiyalı po Şamanstvu u Altaytsey*, Leningrad.
- AYDEMİR, A. (2013), "Manevi Kültürümüze Ait İki Kelime 'Ağıt' ve 'Sığıt' Üzerine: Semantik Bir Yaklaşım", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/1 Winter 2013, p. 781-802.
- BATTULGA, T. (2005), *Mongolin Runi Biçgiyn Baga Dursgaluud*, Ulanbaatar.
- BEGALIEV, S. (1968), *O Poetike Eposa 'Manas'*, Frunze, İlim.
- BELEK, K. (2015), "Eski Türklerde At ve At Kültürü (Dünden Bugüne Kırgız Kültürel Hayatı Örneği)", *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015/16, s. 111-128.
- CAFEROĞLU, A. (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK yay.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- ÇINAR, A. A. (2002), "Türk Destanlarında Alp Tipi At", *Millî Folklor*, Cilt 7, Sayı 56, s. 153-157.
- DIYARBEKİRLİ, N. (1972), *Hun Sanatı*, İstanbul, Kültür Yayınları.

- DLT: *Divanü Ligat-it-Türk Tercümesi I, II, III, IV* (çev. Besim Atalay), 1998, Ankara, 4. baskı.
- DOBJANSKIY, V. N. (1984), “Naborniye Poyasa Yujnoy Sibirii i Tsentral’noy Azii Kak İstoriçeskiy İstoçnik (1 tis. do n.e. - 1 tis. n.e.)”, C.1, *Avtoreferat Na Soiskaniye Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk*, Kemerovo.
- DS: NADELYAYEV vd., (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar’*, Moskova-Lenigrad.
- ERCİLASUN, A. B. (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara, Akçağ.
- ERCİLASUN, A. B. (2002), “Türkçede Öl- Fiili Üzerine”, *Kafalı Armağanı*, Ankara, s. 47-50.
- ESKEEVA, M. (2007), *Köne Türki Jane Kazirgi Kıpşak Tilderiniñ Monosillablık Negizi*, Almatı.
- FEDOTOFF, A. (1997), “On Symbolism of White Colored Animals in Altaic Myths, Legends and Epic”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 2.
- GABAIN, A. V. (2000), *Eski Türkçenin Grameri*, 3. baskı, (çev. Mehmet Akalın), Ankara, TDK yay.
- İNAN, A. (1998), “Altay’da Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama”, *Makaleler ve İncelemeler*, II. Cilt, 2. Baskı, Ankara, TTK Yayınları.
- KOÇEEV, V. A. (2006), *Svod Drevnetyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Gornogo Altya*, Gorno-Altaysk.
- KONKOBAEV, K., USEEV, N., ŞABDANALİEV, N. (2015), *Altay Cumhuriyeti’ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü*, Almatı, Gılım, Türk Akademisi yay.
- KONKOBAEV, K. ve USEEV, N., (2011), “Son Keşifler Işığında Kırgızistan’da Eski Türk Yazıtları Araştırmalarının Perspektifleri ve Köktürk Harfli Bir İnanç Formülü”, *Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) Sempozyumu, From Ötüken to Istanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*, 3-5 Aralık 2010, İstanbul / 3th-5th December 2010 (Editörler: Mehmet Ölmez, Erhan Aydın, Peter Zieme, Mustafa S. Kaçalın), İstanbul, s. 301-308.
- LIPETS, R. S. (1984), *Obrazı Batıra i Ego Konya v Tyurko-Mongolskom Epose*, Moskova, Nauka.
- ÖGEL, B. (1995), *Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve Açıklamaları İle Destanlar)*, II. Cilt, Ankar, TTK yay.
- ROUX, Jean-Poul, (1999), *Eski ve Orta Çağda Altay Türklerinde Ölüm* (çev.: Aykut Kazancıgil), İstanbul.
- SERTKAYA, O. F. (1995), “Eski Türk Kültüründe At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* (Editör. Emine Gürsoy Naskali). İstanbul, Türkiye Jokey Kulübü, s. 25-30.
- SERTKAYA, O. F. (2011), “E 2 - Uyük-Arjan (Tuva) Yazıtı”, *Turkish Studies*, Sayı 6/1, s. 25-33.
- SÜMER, F. (1995), *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, İstanbul.
- TABALDİEV, K. ve BELEK, K. (2009), *Pamyatniki Pis’mennosti na Kamne Kırgızstana*, Bişkek.
- TABALDİEV, K., ALİMOV, R., BELEK, K. (2010), “Tien-Şan Bölgesinde Bulunan Eski Türklerle Ait Yazılı Yeni Anıt: Çiyin-Taş Kaya Yazıtları”, *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri* (Editörler: Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz, Yard. Doç. Dr. Metin Yılmaz, Yard. Doç. Dr. Özgür Ay), Afyonkarahisar, 2010, s. 267-272.
- TEKİN, T. (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, 2. baskı, İstanbul.

- TEKİN, T. (2008), *Orhon Yazıtları*, 3. baskı, İstanbul.
- TİBİKOVA, L. N., NEVSKAYA, İ. A., ERDAL M. (2012), *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Gornogo Altaya*, Gorno-Altaysk.
- TOKYÜREK, H. (2009), “Eski Uygur Türkçesinde ‘Ölüm’ Kavramı İle İlgili İfadeler”, *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 50, s. 169-198.
- UGDIJEKOV, S. A (1998), “O Sakral’ nom Haraktere Vlasti Pravatelya v Hakasii VI-X vv.”, *Vestnik HGU im. N. F. Katanova, Vıp. VII. Seriya 7. Obşestvenopolitičeskiye Nauki*, Abakan, s. 34-45.
- USEEV, N. (2011), “Köktürk Harfli Altay Yazıtlarından *Yabogan (A 84) Yazıtı*”, *‘Türk Kültürünün Gelişme Çağları: Başlangıç ve Yazıtlar Çağı’ Uluslararası Toplantı*, Ulanbator, Moğolistan, 15-16 Ağustos, 2011.
- USEEV, N. (2011), *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası cana Tekstter*, Bişkek, Kırgız Milli Bilimler Akademisi yay.
- ŞIRIN, H. (2009a), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Konya, Kömen.
- ŞIRIN, H. (2009b), “Runik Harfli Türk Yazıtlarında Atlar ve Bazı At Niteleyicileri”, *Ege Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16-17, Ocak-Ağustos 2009, İzmir, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 271-279.
- ŞIRIN, H. (2013), “Yabogan (A 80) Yazıtı Üzerinde”, *Bengü Belek Ahmet Bican Ercilasun Armağanı (Editör: Bülent Gül)*, Ankara, s. 457-464.

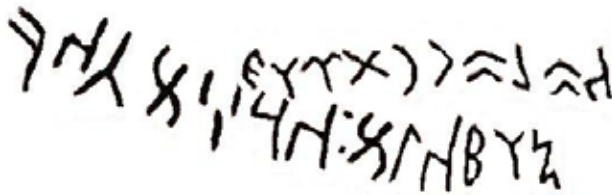
Yazıtların Çizimleri

(Çizim 1: Yabogan (A 84) Yazıtı'nın çizimi, N. Useev)

(Çizim 2: Çiyin-Taş I Yazıtı'nın çizimi, N. Useev)

(Çizim 3: Gurvan Mandal II Yazıtı'nın ilk iki satırının çizimleri, N. Useev)

Yazıtların Fotoğrafları

(Foto 1: *Yabogan (A 84) Yazıtı*, N. Useev)

(Foto 2: *Yabogan (A 84) Yazıtı*, N. Useev)

(Foto 3: *Çiyin-Taş I Yazıtı*'ndan görüntüler, N. Useev)

(Foto 4: *Çiyin-Taş I Yazıtı*'ndan görüntüler, N. Useev)

(Foto 5: *Yargol (İllük) Yazıtı*'ndan görüntüler, C. Alyılmaz)

(Foto 6: *Yargol (İllük) Yazıtı*'ndan görüntüler, C. Alyılmaz)

(Foto 7: *Gurvan Mandal II Yazıtı*, C. Alyılmaz)